

BERLIOZ «RAKOCZY»-JÁNAK EREDETI KÉZIRATA.

(Három szövegközti hasonmással.)

Minden idők leglelkesítőbb zenéjének, a Rákóczi-indulónak keletkezését és kétséget kizáró pontosságú történetét mindmáig nem ismerjük. Hasonlóképen nincs még tisztázva a Rákóczi-induló BERLIOZ-féle feldolgozásának története sem.

Az alábbiakban megkíséreljük, hogy némi világosságot derítsünk ez utóbbi keletkezésének körülményeire.

BERLIOZ *Mémoires*-jában¹ részletesen foglalkozik e munkájával és első előadásával. A *Mémoires* 1870-ben jelent meg Párisban, előszavát BERLIOZ Londonból 1848 márczius 21-éről keletzte ugyan, de igen sok későbbi betoldást tett e műben. BERLIOZ, ki, mint ismeretes, nemcsak lángeszű zenész, hanem szellemes tollforgató is volt, visszaemlékezéseit eleven stílussal, igen hangulatosan és nagyon színesen írta meg. Bizonyos, hogy az ő *Mémoires*-ja épúgy, mint annyi másé, nagyrészt emlékezetből iratván, az egyes részletekre nézve nem mindig feltétlenül pontos s így használatánál kritikával kell élnünk. Erre BERLIOZ egyik életrajzírója, az igen termékeny I. G. PROD'HOMME is utal, megemlítvén, hogy:

¹ Hector BERLIOZ: *Mémoires de — — membre de l'Institut de France comprenant ses voyages en Italie, en Allemagne, en Russie et en Angleterre 1803—1865*. Paris, Michel Lévy Frères. 1870. — Zeneakadémiánknak régebben használt példánya — legutóbbi katonai szabadságom idején — ki lévén kölcsönözve, a Tudom. Akadémia könyvtárához fordultam, hol e *Mémoires*-nak csak a Breitkopf és Härtel leipzig-i cég kiadásában megjelent német fordítását találtam. Lehetőleg szeretvén az eredeti szöveget használni, sikerült azt, valamint az itt felsorolt francia könyvek nagyrészét egy zenei magánkönyvtárban megjelentem. Kedves kötelességet teljesíttek, amikor e könyvtár tulajdonosának, LEDERER Rudolf úrnak, ki oly kedvesen fogadott s aki könyvgyűjteményét a legmesszebbmenő liberalitással bocsátotta rendelkezésemre, e lekötelező sziveségeért e helyütt is meleg köszönetet mondok.

«A côté du feuilletoniste, du conteur et l'épistolier, il y a en BERLIOZ un librettiste, parfois un poète;»¹ ami pedig benne a mémoire-író és a történészt illeti: «ce serait peine perdue de vouloir le prendre au sérieux, il serait tout aussi fastidieux de vouloir l'accuser de lèsevérité».² Bizonyos, hogy ha itt-ott el is tér a tények száraz megállapításától, csupán fantáziája ragadja el s ő ennek annyira tudatában volt, hogy *Mémoires*-jában egy helyütt egy mesélt anekdotához sietve hozzá teszi, hogy ez ugyan nem igaz, de ez onnan van, hogy a művészek szeretnek olyant is írni, amit csak ők hisznek el. Hangulat szülte ártatlan kis mesék, amelyek azonban zsákutcába viszik azt, ki komolyan veszi őket. BOSCHOT Adolf háromkötetes munkájában,³ a nézetünk szerint legalaposabban és leggondosabban megírt BERLIOZ-életrajzban utal arra, hogy BERLIOZ teljesen tisztában volt az önadminisztrálás szükségességével és sajtóbéli barátait mindig és mindenhol ellátta a szükséges, néha a tényekkel nem teljesen egybevágó, tájékoztatásokkal, hangulatkeltő levelekkel, amelyekkel a — sajnos, legtöbbször oly nehezen kivívott — sikereiről beszámolt. Természetes, hogy mint a romantikus kor egyik legjellegzetesebb embere, egyik-másik hangulatos állítását a lehető legpontosabbnak, legmegtámadhatatlanabbnak vélte.

A Rákóczi-induló megírásáról s előadásáról BERLIOZ a *Mémoires*-ban egy Pestről keltezett s legmeghittebb barátjához, FERRAND Humberthez⁴ írt hosszú levélben értesít minket.

¹ I. G. PROD'HOMME: *Hector Berlioz sa vie et ses oeuvres...* Paris, Delagrave. 1914. 449. l.

² I. m.: 457. l.

³ Adolphe BOSCHOT: *La jeunesse d'un Romantique. Hector Berlioz. 1813—31.* Paris, 1906. — *Un Romantique sous Louis Philippe. Hector Berlioz. 1831—42.* Paris, 2e éd. 1908. — *Le Crépuscule d'un Romantique. Hector Berlioz. 1842—1869.* Paris. — E dolgozat folyamán állandóan az utóbbi műre fogunk hivatkozni.

⁴ Charles GOUNOD: *Hector Berlioz. Lettres intimes, avec une préface par* — — Paris. Calman Lévy, 1882. — A kiadó hangsúlyozza, hogy «BERLIOZ n'a vraiment et sincèrement ouvert son âme qu'à une seule personne à Humbert FERRAND»: Kettejük barátsága megismerkedésüktől (1823.) BERLIOZ haláláig (1869.) zavartalanul fennállott.

Az eddig elmondottak alapján felmerülhet a kérdés, vajjon azon a pompás képen, melyet BERLIOZ emlékezete színdús palettájáról festett, vannak-e akart vagy öntudatlan elrajzolások s hogy van-e szükség rajta némi kiegészítést tennünk, vagy valami magyarázatot hozzá fűznünk? Mindkettőre van módunk.

BOSCHOTnak feltűnt, hogy BERLIOZ, amikor a *Marche au supplice*-ről (Symph. phant.) beszél, azt egy éjjelen irotnak mondja. A beható vizsgálat kiderítette, hogy ez az «egy éjjel» csak olyan hangulatkeltő mondás volt. A *Mémoires* szerint a Rákóczi-indulót is egy éjjel írja meg BERLIOZ. Ez aggályt keltő kijelentéssel szemben BOSCHOT, bár nem állott módjában, hogy a Rákóczi-induló keletkezésének idejét okmányilag bizonyítsa, mégis kételkedésének ad kifejezést, mondván: «c'est toujours le même genre de galéjade, de propos fantasmagorique, de truculence romantique».¹ A *Mémoires* állítása szerint BERLIOZ a Rákóczi-indulót Bécsben, Pestre utaztat megelőző éjjel írta. Erre egy, a névtelenség homályában maradni kívánó bécsi barátja biztatta, aki egy füzet régi magyar dalt adott át néki oly célból, hogy ezek valamelyikét használja fel. A szólamokat Pesten írták ki.² A fentebb említett önadminisztrálással csakhamar Pesten találkozunk, mert az itteni *Der Spiegel* 1846 február 11-iki számában BERLIOZnak 9-ikén Pestre való érkezését jelenti s felhívja a figyelmet a Nemzeti Színházban tartandó hangversenyre s így folytatja: «Gleich nach seiner Ankunft in Pesth hat Herr Hektor BERLIOZ den nationalen Rákóczi-Marsch in Arbeit genommen und daraus eine grossartige Pièce geformt, die er im Verlaufe seiner hiesigen Concerte zur Auf-führung bringen wird». A február 18-iki számában pedig igen szépen írván a hangversenyéről, kiemeli azt a nagyszerű hatást, melyet az «Aufführung des (hier Komponierten) National Marsches (Rákóczi)» keltett. Az, hogy BERLIOZ a Rákóczi-indulót Pesten írta, a hazai zenei körökben általánosan el volt terjedve, sőt tudni vélték, hogy a Városligetben — enyhe időjárás lévén — fűbe

¹ I. m.: 97. l.

² *Mémoires*: 367. l.

hasalva írta partitúráját (február 12-ike táján!).¹ BERLIOZ 1846 február 9-ikén ért Pestre, 15-ikén már megtartotta első hangversenyét s ezen óriási hatással adta elő szerzeményeit, időközben próbákat is kellett tartania... így hát a pesti hangulatos mesét is el kell vetnünk. Ami a bécsi mese lényegét (t. i. a gyors megírást illető részét) illeti, ezt úgy JULLIEN² — bár BERLIOZ névtelen tanácsadó barátja iránt kételyei vannak — mint PROD'HOMME is — ki az amateur helyébe «un ami (LISZT peut être)»³ teszi — elhiszik, míg BOSCHOT teljességgel elveti. Ez utóbbi helyes okfejtéssel meggyőzően bizonyítja, hogy BERLIOZ a Rákóczi-induló feldolgozásának ötletét LISZTnek köszönhette, akivel 1845 augusztusában Bonnban vagy Königswinterben találkozott s aki hallván arról a tervről, hogy BERLIOZ művészi körútján Magyarországra is el fog látogatni, figyelmét egy magyar zenemű feldolgozására irányította. Hogy ez a zenemű épen a Rákóczi-induló volt, ez annyival inkább kézenfekvő, mert LISZT jól emlékezett még azokra a diadalokra, melyeket Pesten aratott s arra a minden képzeletet felülmuló lelkesedésre, melyet a Rákóczi-induló előadásával kiváltott.⁴ Míg ezt a feltevést föltétlenül helyesnek kell elfogadnunk, addig szerintünk BOSCHOT nem jár helyes nyomon, amikor a Rákóczi-induló feldolgozását a *Damnation de Faust*-tal hozza kapcsolatba, amelynek keletkezéséről beszélvén, ezeket is mondja: «L'automne passait. (1845-ben vagyunk.) Almine GANDONNIÈRE avait déjà rimé quelques scènes (I., IV., VI. et VII. du livret définitif), BERLIOZ apparemment travaillait à la musique. Et à tout le moins, selon toute vraisemblance, il devait avoir esquissé,

¹ Ezt tisztelt barátom, METZ Albert operaházi zenekari tag, jelenleg a marosvásárhelyi zenede igazgatója, 1903-ban a Filharmoniai Társulat jubileumi emlékkönyvén dolgoztunkkor közölte velem.

² Adolphe JULLIEN: *Hector Berlioz sa vie et ses oeuvres*. Paris, 1888. 179. l.

³ I. m.: 170. l.

⁴ Dr. Julius KAPP: *Franz Liszt. Leipzig, 1909*. «Als LISZT nach mehreren klassischen Stücken auch ungarische Melodien, zum Schlusse sogar den Rákoczy Marsch spielte, da kannte die Begeisterung überhaupt keine Grenzen mehr.» 125. l. — L. ezenkívül az egész egykorú pest-budai sajtót.

sinon écrit, la Marche Hongroise, la Marche dite de Rakoczy».¹ Amennyire valószínű, sőt mondhatjuk, biztos, hogy BERLIOZ az 1845. év utolsó harmadában dolgozta fel a Rákóczi-idulót, annyira biztos az is, hogy akkor még semmi köze sem volt a *Damnation de Faust*-hoz, amelybe csak az induló óriási sikere² folytán később kapcsolta be, amint maga is mondja ERKELhez intézett levelében: «... la marche que j'ai depuis mon voyage en Hongrie introduite dans la *Damnation de Faust*».³

Az eredeti kézirat holléte a BERLIOZ-életrajzírókat melegen érdekelte, mert megírásának idejére nézve reméltek attól választ. A kéziratról BERLIOZ azt mondja, hogy «Je dus même, en partant laisser à la ville de Pesth mon manuscrit qu'on désira garder et dont je reçus une copie à Breslau un mois après.»⁴ PROD'HOMME tőle igazán nem várt szórakozottsággal így formulázza meg a dolgot: «Les Hongrois demandèrent au compositeur de leur

¹ I. m.: 97. l.

² Hogy a pesti siker mily óriási volt, azt nemcsak BERLIOZ *Mémoires*-jának leírásából tudjuk, hanem az egész akkori pest-budai sajtóból is, mely egyhangúan állapította meg e mű csodás szépségét s a közönség leírhatatlan tetszésnyilvánításait. Ez egyébként nem is szorul hosszabb bizonyításra, mert hiszen napjainkban tapasztalhatjuk, mennyire magával ragadja a hangverseny közönségét ennek az örökszép indulónak zseniális feldolgozása.

³ BERLIOZnak Párisban, 1860 január 25-én kelt leveléből, a Nemzeti Múzeum kéziratárában. Fordításban közölve: FABÓ: *Erkel Ferenc Emlékkönyv* 145. lapján. Ez a levél válasz ERKEL azon értesítésére, melyben tájékoztatta BERLIOZT afelől, hogy a Rákóczi-indulónak feldolgozásából valaki zongorakivonatot adott ki. ERKEL levelének szövege ismeretlen előttünk, tartalmát a válaszból sejtethetjük. A benne említett jogosulatlan kiadvány alighanem ez lesz: *Rákóczy Induló. (Marche Hongroise.) Berlioz Hector után zongorára alkalmazta Zapf Antal, a Budapesti Nemzeti Zenede Tanára.* Ezidőszerint e mű csak a NÁDOR Kálmán kiadásából ismert előttünk, de a hangjegylemezek a TÁBORSZKY és PARTSCH korai kiadványából valók. Jelzésük: T & P 76. Megjelent többféle letétben. Közünkben a hegedű és zongorára letett átirat volt. Megjelentett 1859 legvégén vagy 1860 legelején. Indító oka lehetett az a lelkesedés, amellyel ezt a művet fogadták, amikor hosszú hallgatás után ismét műsorra merték tűzni filharmonikusaink 1859 november 27-ikén, december 26-ikán és 1860 január 6-án. Bizonyos, hogy politikai színe, sőt jelentősége is volt e gyakori ismétlésnek. (L.: D'ISOZ-MÉSZÁROS: *A Filharmoniai Társulat multja és jelene.* Budapest, Hornyánszky Viktor. 1903. 82. l.)

⁴ *Mémoires*: 368. l.

dédier la Marche de Rakoczy; BERLIOZ leur en adressa une copie de Breslau...» s nincs tovább.¹ A *Le Crépuscule d'un Romantique* kiváló írója ezt mondja: «Par malheur le manuscrit original de la *Marche Hongroise* est (jusqu' à présent) introuvable. Les Hongrois de Pesth, pourtant, l'avaient demandé à BERLIOZ, pour le garder. Et si on le retrouvait, peut être n'apprendrait-il rien sur la date de la composition».² Ebben helyes nyomon jár, mert a kézirat megkerült, de a keletkezése idejére semmit sem árul el, ellenben más szempontból új adattal szolgál.

Petrichevich HORVÁTH Lázár lapjában, a *Honderű*-ben,³ ezt találjuk feljegyezve: «... a minden szépre lelkesülő BATTHYÁNY Kázmér gróf, BERLIOZ úr' Rákóczi indulójának partitúráját 500 frankkal megtisztelni s azt ezen tiszteletdíj mellett saját közremunkálásunk által magának megszerezni buzgólkodott». Így maradt e becses kézirat az országban s több kézen megfordulva, végül legméltóbb helyére, a Nemzeti Múzeumba került és ennek kéziratárában nyert elhelyezést.

E kézirrattal való beható foglalkozás nemcsak abból a szempontból szükséges, amiért az életrajzírók érdeklődtek iránta, hogy t. i. keletkezésének idejére nézve tájékoztasson, hanem azért is, mert a kézirat nem teljesen azonos a később a *Damnation de Faust*-ba beillesztett s nyomtatásban megjelent *Marche Hongroise*-zal. Erre BERLIOZ maga figyelmeztette ERKELT úgy fentebb jelzett levelében, mint *Mémoires*-jában. Előbbiben így ír: «... ce manuscrit n'est pas conforme à la marche que j'ai depuis mon voyage en Hongrie introduite dans la *Damnation de Faust*. J'y ai ajouté une coda un peu plus développée que celle de la première version et qui augmente beaucoup l'effet de la péroraison». *Mémoires*-jában pedig⁴ külön figyelmezteti ERKELT, hogy: «... j'ai fait, depuis ce temps plusieurs changements dans l'instrumentation de ce

¹ I. m. : 180. l.

² I. m. : 97. l.

³ 1846 Télutó 24-iki szám. HORVÁTHOT BERLIOZ *Mémoires*-jában ismételtelen említi.

⁴ I. m. : 368—69. l.

morceau en ajoutant à la coda une trentaine de mesures qui, ce me semble, en augmentent l'effet».

Az eredeti kézirat múzeumi kéziratári jelzése: 29. Mus. Ms. Nagy 4-r. formájú, 32 lapnyi füzet, mely utólag kapott egész vászonkötést. A lapok húszhangjegysorosak. A merített papirosú hangjegyfüzet 1—3. íve négy-négy, 4. és 5-ik íve két-két leveles. Berlioz az íveket 1—5-ig félkörrel aláhúzott arabszámokkal jelezte. 30 lap tele van írva, a 16-ik levél üres.

Az első lap bal felső sarkába ez van írva:

Rakoczy.

Marche Hongroise

instrumentée par H.

Berlioz.

*Marche Hongroise
instrumentée par H. Berlioz
Petite flûte*

i. ábra.

Jobb felső sarkára pedig ERKEL Ferenc kezeírásával ezt találjuk feljegyezve:

Handschrift des Hector Berlioz

Pest den 20e Februar 1846.

A könyvkötő elővigyázatlaniságból a Rakoczy szó R és k betűjének, továbbá az ívjelző számoknak felső, kb. egyötödét lemetszette. (I. ábra.)

Időmértékjelzés: All^o.

A használt hangjegyeket így jelzi: Petite flûte. Grande flûte. Hautbois, Clarinettes in A. Bassons. Cors en La. Cors en D. Trompettes in C. Cornets à Piston in A. Trombones 3. Tuba. Timbales in A. E. Cymbales et G. Caisse. Triangle et Tambours. Violons. Altos. Vcelli. C. Bassi.

Mielőtt a kéziratot egybevetnők a végleges, a nyomtatásban megjelent indulóval,¹ még megkíséreljük megjelölni azokat a forrásokat, amelyekből BERLIOZ merített. Ha az eddig elmondottakból elfogadtuk, hogy a mű létrejöttét LISZT Ferencnek köszönhetjük

¹ Ehhez az EULENBURG-féle zsebkönyv állott rendelkezésemre.

(tanács tapasztalataira való hivatkozással), úgy ezt még kiegészíthetjük azzal, hogy LISZT még a mű felépítésére is hatott, mert BERLIOZ feldolgozásának egyik igen hatásos részlete: a kezdő témából alkotott fugato

eredetét a LISZT-féle kiadású Rákóczi-indulóban¹ merítheti, mert ez utóbbi kódáját szintén néhány ütem fugatóval vezeti be:

BERLIOZ talán ismerte az ERKEL által könnyű letétben kiadott Rákóczi-indulót.² De bizonyos, hogy forrásul szolgált a szintén ERKEL által letett: «Emléklül Liszt Ferenczre Rákóczy indulója.»³ Ez utóbbinak hatodik üteme ez:

¹ Fr. LISZT: *Marche de Rakoczy. Edition populaire, pour piano par...* — E kiadvány ugyan F. KISTNER-nél Lipcsében csak 1851-ben jelent meg. (Ld. d'Isoz: *Kiadatlan és ismeretlen Liszt-levelek. Népművelés. 1911. 318. l.*) Ez azonban korántsem bizonyít a forrás valószínűsége ellen, mert hiszen LISZT, amikor BERLIOZ figyelmét a Rákóczi-indulóra irányította, ezt okvetlen elő is játszotta neki. Az időrendbeli elsőbbségre utal pld.: KAPP: I. m.: 128. lapján: «Ferner entstand damals (1840.) eine Bearbeitung des Rakoczy Marches».

² *Rákóczy Indulója könnyű módszerben zongorára és Batori Mária indulója Erkel Ferenczről.*

³ Itt kell helyesbíttenünk egy feltevésünket, melyet 1910-ben a FABÓ: *Erkel Ferenc Emlékkönyve*-be írt «*Erkel és a symphonikus zene*» c. tanulmányban tettünk, hol a 129. lapon jegyzetben ezt írtuk: «Hogy a Rákóczi-induló világhírű lett, azt elsősorban ERKEL-nek köszönhetjük. Említettem, hogy 1838-ban saját szerzeményű Rákóczi-nóta fanáziáját adta elő. Mikor LISZT ama neve-

Minden más, eddig előttünk ismert kiadásban ilyen ez a tactus :

A különbség szembeötlő. BERLIOZ a megfelelő helyen — a trombita fanfare folytán — a 12-ik ütemben az első formát írta le. Így hát az ERKEL-LISZT forrás kétségtelen, sőt az a feltevés is igazoltnak vehető, hogy BERLIOZ a «Rákoczy» hangjegyeit LISZT Ferencről kapta.

Az eredeti kézirat a mű címében még egy fontos adattal szolgál, amelyre nagy nyomatékkal mutatunk rá! Címe: *Rakoczy*. Alcíme: *Marche Hongroise*. Ez pedig azt teszi, hogy ezt az alkalmi szerzeményt minden egyéb művétől függetlenül, csupán Pest számára írta BERLIOZ. Önálló mű. Programm muzsika, úgy mint minden kompozíciója.

Ezek után megállapíthatjuk, mekkora az a különbség, amely az eredeti kézirat és a végleges forma¹ között a befejezésben mutatkozik s milyenek azok a hangszérelési javítások, melyeket BERLIOZ tett s amelyekre ismételten rámutat.

A kézirat 15-ik, utolsó beírt levelének *a* és *b* lapját hasonlóan közöljük. (2. és 3. ábra.) A 15*b* lap második üteme har-

zetes hangversenyeit tartotta Pesten, azokon, az úgynevezett Rákóczi-indulót phantasia-alakba öltöztetve játszák. Az indulót ERKELTŐL tanulta, ki azt «Emlékkül Liszt Ferencre Rákóczy indulója» címen kiadta. *Ugyancsak ERKEL volt az, ki BERLIOZT az indulóval megismertette.* Ez az utolsó mondat, mely akkor — mint általánosan elfogadott tény tartalmazó — helyesnek látszott, ma már nem állhat meg.

¹ PROD'HOMME: I. m. *Bibliographie*-jában 468. l. a nyomtatásban való megjelentéről ennyit jegyez fel. *Marche Hongroise (de Rakoczy)* composée à Vienne en janvier 1846. iére audition à Pesth; introduite dans la *Damnation de Faust* (fin de la première partie). Arr. par Ed. WOLFF. Berlin. Bote und Bock. (Monatsh. Août 1849.)

madik negyedében a mély hegedű, negyedik negyedében az oboa, a klarinét és a második hegedű szólamában jelennek meg azok

The image displays a handwritten musical score for an orchestra, consisting of approximately 12 staves. The notation includes various rhythmic values, accidentals, and dynamic markings. Two staves are marked with '8va', indicating octave transposition. The score is written in a traditional, somewhat dense style with many notes and rests. The key signature appears to have one sharp (F#), and the time signature is not explicitly shown but the notation suggests a common or similar meter. The score is divided into measures by vertical bar lines, with some measures containing multiple notes beamed together.

2. ábra.

a változások, melyek a végleges formában a legközelebbi ütemtől az új befejezést, a hatás növelését lehetővé teszik, amennyiben

az eredeti fogalmazásban volt hét legutolsó ütemet 19 új ütem váltja fel (tehát nem «une trentaine»).

A page of handwritten musical notation for orchestra. The score consists of approximately 15 staves. The notation is dense and complex, featuring many beamed notes, slurs, and dynamic markings such as 'mf' and 'f'. There are also some markings that look like '8va' and '2'. The paper shows signs of age and wear, with some ink bleed-through from the reverse side.

3. ábra.

A hangszerelésben való módosítások magukkal hozzák a zenekar erősítését, fejlesztését, amivel az egész művet hatalmas-

sabbá, impozánsabbá teszik. A második feldolgozás zenekara a következő hangszerekkel bővült és pedig: a 2-ik fuvolával, a 3-ik harsonával, az ophicléide-del és az ezzel egyidejűleg belépő 4-ik, a pistonos tenor harsonával.

A hangszerelésben való változtatással, jelesen betoldásokkal 12 esetben és 34 ütemben találkozunk. Van azonkívül néhány csupán egyes hangokat érintő változtatás, betoldás vagy szólamfelcserélés, amelyeket nem akartunk még külön számba venni. A betoldások legtöbbször erősítés, a dallamvonalak aláhúzása, esés vagy emelkedés hangsúlyozása, erő, fény, szín, melegség növelése, ritmus kiemelése. Legfeltűnőbb változtatás a vezérkönyvben a befejezésen kívül abban a részben van, amely az induló első eljátszása után a sokszor említett, nagy hatású fugatot vezet be. Itt a második klarinétnak (*a*-ban) van egy $4\frac{1}{2}$ ütemes lefele vezető új szólama, mely *fisz*-ig halad, hol a két fagottal együtt *h d fisz*, *h d f*, *b d f* hármashangzatot tartják, míg a vonósok izgató szextoláikat *p* játsszák. Az első fogalmazás nagybögő szólamát a második fagott kapta, a nagybögő pedig az első fagottot erősíti, majd *pp* belép az üstdob moraja *s* kezdetét veszi a mindenkít magával ragadó fugato. Ehelyütt az eredeti kéziratba BERLIOZ beírta azt a figyelmeztetést, hogy: *Timb. bagettes d'éponge*, mert őt az azon időben divott faverók kemény zaja bántotta s amint feljegyezték, BERLIOZ minden hangversenykörútjára vitt magával burkoltfejű üstdobverőket. Az első témának több hangnemen való keresztülvezetésének végén még egy erős hangszerelési betoldással találkozunk, amikor a *ff*-ot megelőző ütemekben a kürtök, trombiták és pisztonok a jellegzetes kezdő ritmust hatalmas *c*-ben recsegtetik a fortissimo *f*-dur összhang felé. Ekkor lépnek be a billentyűs tenorharsona és az ophicléide. Előbbi az első harsona szólamával halad unisono az induló végéig, az utóbbi a tuba szólamával halad *s* erősíti részint a 3-ik harsonát, részint a nagybögőket vagy pedig hatalmas fundamentalis basszust ad.

Valóban BERLIOZnak igaza van, amikor nyomatékosan utal azokra a javításokra, melyeket vezérkönyvében tett, mert bár páratlan nemzeti indulónk első feldolgozása, amelyen nagy idők

előestéjén kiváló elődeink lelkesedtek és tombolásuk a jövőbenzés szent mámorából fakadt, nekünk kedvesebb; mégis a második, a művészileg tökéletesebb feldolgozása a becsesebbik, mert az eszközölt módosítások az egész műnek aláfestését színdúsabbá, hangzását zengzetesebbé, megjelenését pompásabbá, hatását ellenállhatatlanabbá tették.

ISOZ KÁLMÁN.